

Олесь Федорук*

Образ польської княгині в ранніх редакціях роману Пантелеймона Куліша *Чорна рада*

The Character of the Polish Princess in the Early Textual Revisions of Panteleimon Kulish's *ТЧорна рада* („The Black Council”). The paper analyzes the early texts of the manuscripts of the Russian and Ukrainian versions of Kulish's novel *The Black Council*. Substantial changes can be observed in the representation of the Polish princess, the wife of captain Hvyntovka, in both versions of the novel.

Keywords: autograph, manuscript, textual revision, base text

Образ польської княгині в ранніх редакціях роману Пантелеймона Куліша *Чорна рада*. В статті аналізуються первонаочальні тексти українського і російського романів Куліша *Черная рада*, збережені в рукописах. Исследуются существенные изменения в образе польской княгини (жены полкового осаула Гвинтовки), которые произошли в процессе авторского редактирования обеих разноязычных романов.

Ключевые слова: автограф, рукопись, редакция текста, основной текст

Небагато є в українській літературі текстів, таких складних для вивчення з подальшою їх публікацією, як *Чорна рада* Пантелеймона Куліша. Цю тезу прекрасно ілюструє проблема редакцій твору. Ця проблема масштабна само по собі, до того ж вона ускладнюється наявністю двох авторських версій роману – української та російської, кожна з яких має свою творчу історію: дуже непросту, розтягнену в часі – на цілих 15 років, відколи

* Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна). Adres do korespondencji: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, вул. Грушевського 4, Київ, 01001. E-mail: olfed111@gmail.com.

маємо першу згадку, що Куліш почав писати свій твір, і доти, поки не опублікував обидві його версії 1857 року. Можна стверджувати, що кожний текст – український і російський – функціонує у „своєму” мовному і образно-стильовому полі, і коли говорити про те, які редакції мав роман, – треба сказати про редакції текстів відповідною мовою. З іншого боку, *Чорна рада* існує також як „метатекст”, спільний для обох різномовних версій, коли вони є не просто окремими творами, що належать різним літературам, як „український роман” та „російський роман”, а ці версії взаємоперехрещуються, позаяк мають спільний корінь авторської уяви, вібрують у єдиному полі творчого замислу. Тому дослідники – Віктор Петров, Євген Кирилюк, Олександр Дорошкевич, Василь Івашків¹, – коли аналізували ранні редакції українського роману, зверталися до російських текстів, опублікованих у 1845–1846 роках, і означення „рання редакція” (або як науковці називали їх – „перша редакція”) стосувалося саме цих текстів.

Дослідницької традиції вивчення ранніх редакцій *Чорної ради* – української та російської версій роману – не виокремлено, і саме питання редакцій твору ніколи не було чітко сформульоване. Попри те воно належить до фундаментальних у творчій історії тексту, чи, точніше, обох різномовних текстів: які ж редакції обидва романи мали? Це питання має і практичну площину – як друкувати український та російський романи в *Повному зібранні творів* Куліша – бо, як відомо, редакції публікують цілісними текстами, тоді як варіанти вміщують фрагментарно. Також зрозуміло, що коли будуть опубліковані всі чорнові тексти роману, проблема редакцій і варіантів ще потребуватиме додаткового висвітлення.

Унаслідок тривалого опрацювання обох версій автор створив багато рукописів. Кожний із них постав у процесі переписування начисто чорнового тексту і якийсь час існував як чистовий, однак після інтенсивного редагування тексту перетворювався в чорновий, аж поки знову не був переписаний заново. Кожний рукопис, таким чином, фіксував стадії

¹ Див. В. Петров, *Пантелімон Куліш в п'ятдесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість*, Київ 1929, т. 1, с. 381–448 (Збірник Історично-філологічного відділу [ВУАН], № 88) [розділ: „Чорна рада”]; Є. Кирилюк, *Перший український роман „Чорна рада”*, [w:] П. Куліш, *Твори: [У 20 т.]*, Харків–Київ 1931, т. 3, с. 186–244; О.К. Дорошкевич, *Реалізм і народність української літератури XIX ст.*, Київ 1986, с. 51–62 [розділ „Чорна рада П. Куліша”]; В. Івашків, *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша*, Львів 2009, с. 165–226 [розділ: „Проблематика історичного роману *Чорна рада*. Хроніка 1663 року (редакції 1840-х років)”].

опрацювання тексту. В одних випадках автор уже сподівався, що текст викінчено і його можна віддавати до друку (як це було з *рукописом Б*²), проте ситуація змінювалася і праця над романом продовжувалася. В інших випадках створений чистовий рукопис автор апріорі вважав проміжним, який ще потребував фінального редагування і яке, своєю чергою, врешті виявлялося настільки істотним, що створювалася нова редакція (так було з *рукописом Е*). Якщо говорити про редакції цілісного тексту, а не його окремих структурних компонентів, і вести мову лише про ті, які збереглися, а не тв, що існували взагалі, то слід ствердувати, що редакції обох версій роману репрезентовано в журнальних публікаціях 1840-х років та в кожному рукописі, який дійшов донині.

Це такі редакції російської версії *Чорної ради*:

- 1) 1844–1845 років – її фіксують публікації в „Современнике” та „Москвитянине” 1845–1846 років (відповідають фінальним розділам 1–8, 11, 12 – решта тексту невідома);
- 2) створена на засланні – її репрезентує *рукопис Д*, але тільки нижній пласт тексту (розділи 1–8; інші – не відомі);
- 3) середини 1850-х років – її розпізнаємо за нижнім пластом тексту *рукопису Е*, в основу якого ліг верхній пласт тексту *рукопису Д* (розділи 1–8; прототекст розділів 9–18, з якого виготовлено *рукопис Е*, невідомий).

² У статті вживаю такі скорочення для цитат із *Чорної ради*: *ОД* – Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа „Черная рада”), „Москвитянин” 1846, часть. III, № 5, с. 3–32; *П* – Повести П.А. Кулиша, С.-Петербург 1860, т. 4: Черная рада. Хроника 1663 года; *ПГ* – Пять глав из нового романа П. Кулеши „Черная рада”, „Современник” 1845, т. XXXVII, № 3, с. 332–376; т. XXXVIII, № 4, с. 5–37; № 5, с. 135–196; *рукопис А* – Чорная рада, або Історія нещасливого 1663 року. Из старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш (Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського [далі – ЧІМ], інв. № Ад $\frac{225-32/2}{1933}$); *рукопис Б* – Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 18, од. зб. 31; у покликанні зазначаю аркуші, запагіновані внизу сторінки); *рукопис В* – П. Куліш, Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ], ф. I, од. зб. 28533); *рукопис Г* – Чорна рада. Зложив Куліш, року Божого 1846 (ЧІМ, інв. № Ад $\frac{225-32/1}{1933}$); *рукопис Д* – Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеши (ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 28534; літеру *Г* пропускаю задля зручнішого розрізнення рукописних редакцій); *рукопис Е* – П. Куліш, Черная рада: Хроника 1663 года (Науководслідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 139, карт. 7, од. зб. 8; 9); *ЧРрос* – П. Куліш, Черная рада. Хроника 1663 года, Москва 1857; *ЧРукр* – П. Куліш, Чорна рада. Хроника 1663 року, С.-Петербург 1857.

4) остаточна редакція - публікація 1860 року.

Редакції української версії роману:

- 1) 1846 року – це нижній пласт тексту *рукопису Б*, в основу якого (у розділах 4–8) ліг верхній пласт тексту *рукопису А* (прототексти решти розділів, окрім 11 і 12, не відомі). Початок роману та частина тексту в середині і наприкінці цієї первісної редакції залишаються не відомі (відповідні сторінки автор із рукопису вилучив). Від неї відбруньковується ще одна редакція, створена восени 1846 року: текст у ній не зазнав істотних змін, але було перероблено його структуру;
- 2) створена на засланні до середини 1849 року – верхній пласт тексту *рукопису Б*, який відповідає нижньому пласту тексту *рукопису В* (котрий, своєю чергою, упривнює не цілий текст, а розділи 1–13 і більшу частину розділу 14 – закінчення цього автографа не відоме);
- 3) середина 1850-х років – верхній пласт тексту *рукопису В*.
- 4) кінець 1855 – початок 1856 року – текст *рукопису Г* (тут маємо лише початок роману – розділи 1–3 і менше половини розділу 4).
- 5) остаточна редакція - публікація 1857 року.

У цій статті, отже, я розгляну зміни в тексті одного тільки розділу – 14, кульмінаційного, де йдеться про перебіг „чорної ради”, і всього лише один аспект текстуальних змін, пов’язаний з образом польської княгині.

* * *

На відміну від тих розділів, які в редакції тексту 1845–1846 рр. становили перші дві частини, і які автор протягом усіх десяти років, допоки твір не з’явився друком, ретельно редагував, а місцями повністю переробив, події роману після завершення двобою Петра Шраменка й Кирила Тура, котрі первісно складала третю частину, – ці події виписано, якщо можна так висловитися, на одному диханні: після створення роману в 1846 р. текст розділів 9–18 (фінальної фрагментації) зазнав набагато менше авторських втручань, ніж попередні³. Це твердження стосується української версії роману. Російську, як знаємо з Кулішевого листа до Костомарова від 4

³ Первісно роман складався із трьох частин, які мали 26 розділів. Вони відповідали таким розділам остаточного тексту: 1–3 (частина 1), 4–8 (2) і 9–18 (3).

вересня 1846 р., письменник істотно був переробив⁴. Крім того, нам не відомий первісний текст російської версії роману, створеної до 1846 р., окрім опублікованих розділів з цієї частини – 12 і 13 остаточної нумерації – під назвою *Один день из жизни запорожца Кирила Тура*), а тому немає змоги порівняти, як змінювалася думка автора під час створення української версії роману.

Коли Куліш писав український текст третьої частини у травні – серпні 1846 року, російський роман для автора вже не був тим взірцем, на який письменник орієнтувався (за винятком розділів 12 і 13, які залишалися незмінними). Російський текст, докорінно змінений в українській версії, у цій частині від початку мав статус першої редакції, яку автор уже тоді, навесні–влітку 1846 року, переробив. Проте, чи письменник відразу ж поправив російський роман услід за українським і передав Плетньову, їдучи за кордон, уже зредагований рукопис для книжкового видання, а чи, може, залишив усе, як було, і виправив текст лише згодом, на засланні або навіть після нього – цього ніколи не дізнаємося. Проте усе ж можна припустити, що виправлення – а по суті, переписування – російського тексту напередодні трирічної мандрівки за кордон задля слов'янських студій, не було актуальним питанням для Куліша – у нього залишалося зовсім небагато часу до виїзду з Петербурга, і протягом осені письменник мав зосередитися на своїй підготовці до майбутнього відрядження, а не на переробленні російської *Чорної ради*.

Що третя частина українського роману в довгому, понад десятилітньому, процесі його опрацювання не зазнала істотних текстуальних змін і що авторська думка тут розвивалася доволі плавно від початку створення цієї частини й до фінального моменту публікації твору, – про це також промовисто свідчить історія структурних змін у ній. Коли розділова структура усього попереднього тексту – перших двох частин – декілька разів кардинально змінювалася, то структура третьої частини повсякчас була

⁴ Про кардинальні зміни в тексті цієї частини Куліш інформував приятеля: „Може пам'ятає, як колись зимою писали до мене лист про „Чорную раду” і що було добре, то вже хвалили так, що й вище міри, а що негаразд, то так-таки по-козацьки на всякий гріх щиро і вказали. От я, взявши до серця й до мислі ваше розумне слово, знов, – слідом того грішника, – зачавши од того, як попадали Кирило Тур із Шрамченком, у голові усе наново пережив іперекомпоновав (тільки запорозця з матір'ю да січовий суд не ворушивши zostавив) і до самого кінця все по вашому жаданью і совіту допровадив” (П. Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, Київ 2005, т. I: 1841–1850, упоряд., комент. О. Федорук, с. 112).

стабільною⁵. Остаточні розділи 9–18 тут відповідали розділам 16–26 первісної нумерації, тобто 10 фінальних розділів були еквівалентні 11-м, і межі тих розділів (як вони починалися і як закінчувалися) у редакціях тексту 1846 і 1857 років повністю збігалися. Виняток становить лише розділ 14 (де йдеться головню про перебіг чорної ради), котрий раніше скадався з двох розділів – 22 і 23. Якщо ми уважніше приглянемося до цього випадку, то побачимо, що зміна у структурі була зумовлена істотними текстуальними змінами, про які тут ітиметься.

* * *

Слід наголосити, що твердження про незначну кількість змін у третій частині роману слушне лише в порівнянні – їх дійсно менше, ніж в попередніх розділах, проте все одно доволі багато.

Для прикладу, коли Шрам наблизився до Гвинтовчиного хутора, він зустрівся з Божим Чоловіком. Сцена зустрічі є і в остаточному тексті – вона тут лаконічна. Через діалог Божого Чоловіка та Шрама читач довідується, що кобзар збирає зілля для лікування Кирила Тура, якого йому передали запорожці, а також про те, що Васюта, до якого поспішає Шрам, тепер у Батурині збирає старшинську раду. Натомість у редакції 1846 року цю сцену розтягнуто на декілька сторінок, і вона всуціль складається з діалогу Божого Чоловіка і Шрама. Більшу частину цього діалогу закреслено на засланні, а він цікавий тим, що додатково прояснює позицію Божого Чоловіка бути осторонь від політичних подій, не втручатися у війни між козаками, і вона викликає гострий осуд Шрама, позиція якого тут теж акцентується [див.: *рук. Б*, 91 зв. – 92 зв.].

Зустріч із Божим Чоловіком на під'їзді до хутора Гвинтовки була не тільки сюжетно мотивована. Зроблений у формі діалогу наголос промовистий: полемічним діалогом Шрама й сліпого кобзаря-знахаря автор відтіняв введення нового персонажа, всуціль негативного, виразника тих ідей, проти яких усім своїм еством виступав Шрам і які також були глибоко противні Божому Чоловіку (його власні слова, за текстом 1857 року: „А більш, – каже, – мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась

⁵ Докладніше про структуру роману див. О. Федорук, *Структура роману Куліша „Чорна рада”*: Історія тексту, [w:] *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*, Київ 2016, т. X: [Пам'яті Віктора Дудка], с. 168–200.

усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітські співи, що й людям у подобу, і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!..”). Попри те Божий Чоловік не прагне побороти ту „темну силу”, а навпаки – береться врятувати Тура, бо для нього козаки усі рівні: „Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь” (так у фінальному тексті). Власне, останню цитату, оті кілька слів Куліш написав на засланні, коли і закреслив усю полеміку-діалог. Замість ще одного розлогого „перетирання” думок, які Божий Чоловік уже був висловив на пасіці в Череваня, автор створив нову редакцію тексту, у якій по-афористичному стисло передав провідну думку викресленого уривка.

У первісному тексті роману – в редакції середини 1840-х років російської версії – замість прізвища Гвинтовки фігурувало інше – Білоус. Воно лише один раз з’явилося в друці – у самому кінці уривка *Один день...*, де йдеться про Шраменка, як він допоміг матері та сестрі Кирила Тура покласти його в ліжку, а після того „простился с хозяйками, и направил путь к хутору Белоуса, размышляя обо всем видимом и слышанном им в этот день” [ОД, 32]. У тексті, опублікованому роком раніше в „Современнике”, – *Пять глав...*, – автор, натомість, пише не про брата Череванихи, а про сестру, не називаючи її імені, котра мешкає в Мотронівці, а не в Ніжині (ймовірно, це була оказіональна містифікація – див.: ПГ, 189). Створюючи український текст навесні 1846 р., автор якийсь час ще гадав цього героя мати як Білоуса, але вже влітку або ранньою осінню від такого наміру відмовився і в чорнових автографах, котрі дав копіїсту переписувати, Білоуса послідовно замінив на Гвинтовку. Проте в одному місці письменник переочив: „Гей! вы! черті! хами! – крикне Білоус на свої слуги. – Возьміть к бісовій матері сю лядську погань!” [рук. Б, 99]. Уже на засланні Куліш це прізвище в рукописі виправив, закресливши і дописавши червоним олівцем „Гвинтовка”.

* * *

Як влучно зауважив Петров, свій роман Куліш побудував на антитезі, „методю спростувань і протиставлень”⁶, і образ Гвинтовки та його дру-

⁶ В. Петров, *Пантелимон Куліш в п’ятдесяти роки...*, *op.cit.*, с. 432.

жини, також не є винятком. Властиво, пікантності та додаткової гостроти цьому персонажу надає той факт, що він взяв собі за дружину польську княгиню з Волині, чоловіка й дитину якої вбили козаки, а її саму полонили. Княгиня підкреслює і посилює негативні риси Гвинтовки. Ніжинський полковий осаул Матвій Гвинтовка та його дружина, шляхтянка високого роду, стоять котрапунктом до образів Михайла Череваня та його дружини Меланії. Гвинтовка та княгиня, втім, протиставлені не тільки своїм гостям, а й одне одному. Демократичний Черевань і його щаслива половина, повна життєвої енергії та з амбітними планами на майбутнє, Череваниха, – вони взаємно доповнюють одне одного, і новоспечений „аристократ”, користюлюбний Гвинтовка та його глибоко нещасна покірنا дружина – вони викликають співчуття і в автора, і в читача. Гвинтовка та княгиня – це дві протилежності, які не творять єдності. Показово, що письменник у тексті російської версії роману так і не подав імені княгині, ніби воно було не аж так важливе – єдиний випадок, коли персонаж, котрий відіграє немалу роль у загальній системі образів роману, є безіменним. Одне лиш слово „княгиня” – воно заступає і власне ім’я (так до неї звертається чоловік при гостях), і водночас є загальним. В українській версії, втім, при першому звертанні Гвинтовки до дружини дізнаємося її ім’я – Настя, проте воно лише раз зринає, а потім зовсім забувається, уступаючи місце прозивному та зневажливому серед козаків „княгиня”. Княгиня з’являється в епізоді першої зустрічі з гостями, й потім у сцені пригостання, де вона всіх обслуговує, а далі зникає зі сторінок роману. Тільки в одному місці – на початку розділу 14 – автор знову згадує про її існування в такому контексті:

У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка й католічка, так уже тут як ні підходить, а не потоваришиш щиро [ЧРукр, 317].

Так ідеться у фінальному тексті 1857 року, проте в редакції 1846 року ці декілька рядків відповідали кільком сторінкам, які автор скоротив – навіть не в середині 1850-х років, а вже незадовго перед публікацією, і про них варто сказати ширше.

Створивши цей текст року 1846-го, письменник вніс у нього лише декілька змін мовного характеру [рук. Б, 125–126]. Переписавши набіло, Куліш поправив його в середині 1850-х років, і теж незначною мірою [рук. В, 148 зв. – 150 зв.]. Відтак переписав у невідомий нам рукопис, який слу-

гував основою для створення *рукопису Г*, і вже в одному з них⁷ або навіть у цензурному рукописі, з котрого набирали текст у друкарні, остаточно зліквідував. Наведу цей уривок повністю (з урахуванням виправлень):

У жіночій громаді не йшла в лад отта княгиня, жона Гвинтовчина. Була вона наче як приг'їжковата. Череваниха узяла до своїх рук усе хазяйство, бігала всюди, порядковала, і голос її чути було по всьому хутору, як дзвінок; Леся теж помагала матері, щоб усе впорядкувати, бо після ради сподівались у хутор гостей; а княгиня мовчки слонялась із кутка у куток, боязьк'а, як та болотня пташка, що хоч приборкана й привикла до людей, та все таки полохаєцця. Череваниха й Леся не знали, як з нею й освоїтись. Одно те, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка, дак уже тут як не підходь, а не потоваришиш щиро. Хоч же вона й однакої тепер з козаками віри, та чи по своїй же волі підійшла вона під святе мвро? І під мвро підійшла і на рушнику з Гвинтовкою стала, аби тільки зостат'ється живою: сама бідна не пам'ятала, що робила, бо сказано – видима смерть страшна.

Знала це все добре Череваниха – товковита була людина – дак чи вона ж то не розуміла, як-то тяжко йменя свого, й віри, й роду дідизного зректись і ворогам своїм годити й коритись? Бажала б, з дорогою душею бажала б Череваниха розважити її тугу, дак та ж бідна або не няла, може, віри, що до неї, до чужоземки, з щирим серцем козацька жона приступає, або, може, й гірко їй було, що колись була вона, як цариця, вельможна, щаслива й весела, а тепер ось проста козачка ради милости хоче її як безрідну сироту приздріти. Тим-то, чи скаже що у водвіт Череванисі, чи ні, зараз і одиде геть і глядить, як би знов з нею не зустрітись.

Давно вже перестали в неї з очей литься сльози, а з серця не зійшла, мабуть, туга. Не раз дворові дівчата вбачали, як вона, забравшись далеко в сад, стоїть сама собі мов нежива, – руки попустить, і голову схилить. І жаль було небожатам, що така пихата щедра пані так тяжко сумує, та нехто не важивсь її розважати. Хто ж би зміг її розважати, коли була в Гвинтовки од княгині одним одна дочечка Мелася, та і з тиею рідною крішкою нещаслива княгиня на чужині не погодилась. Схопить було на руки, пригорне до серця: „Ти міні одним одна втіха на світі!”, а інколи дитина до неї стане голубитись, а вона одипхне її як ворога, проклинаючи її батька, свого лютого мучителя.

⁷ Зберігся тільки початок *рукопису Г*, отже, тут я маю на увазі його продовження, яке невідоме.

Ще ж таки спершу думала княгиня, що от дав їй Господь дочку, дасть і втіху на чужині. Почала була вчити нишком по-сво́йому Богу молитися, думала: „Отже хоч одна душа тут зрозуміє мою душу”; по що ж? Чи навчиться яке слово, чи ні Мелася, побіжить між дівчата, між дівтору дворову, зараз і забуде, що мати їй навчаючи приказувала, та й блявкне пустуючи що-небудь по-латинському, що дійшло раз і до самого пана Гвинтовки. А той як почув, то й сам себе не стявив, і вже набралась княгиня лиха за тії молитви́.

З того часу стала небога ще смутніша. Не раз вона хотіла кинути свого нелюбого та йти в мандрівку з України; та як подумає, що треба покинути навек дочку, яка вже вона не є, то й зостанеться терпіти свою лиху долю. Не раз, наслуховавшись од чоловіка докору лядському своєму родові та натерпівшись усякого глуму, хотіла сама собі смерть заподіяти, так Боже ж мій! як то ти создав чоловіка! що хоч би як кому було гірко на світі, а вмирать іще гірше! Страшно вмирати наглою смертю усякому, а надто тій княгині, що зросла у роскошах, виніжилась у гатлісах та в оксамиті; дак у неї й кожна жилка тремтить від страху. Тим-то вже сьак-так корилась своїй долі і, скількі змогла, догожала чоловікові.

Як же ото наїхали з-за Дніпра гості, дак доля її ще погіршала. Муж тепер перед своїми усе доказував їй теє нещасне лядство, а дочку Череваниха з Лесею як приголубили, дак вона од матері й одбігла. Бідна княгиня стала мов не своя: чи бралась за хазяйство, чи usługувала грізному чоловікові, чи сідала за обід, із гостями, усе робила наче скрізь сон, усе в неї з рук падало [рук. В, 148 зв. – 150 зв.].

Аналогічний текст був і в російській версії роману, який Куліш також закреслив на фінальній стадії, незадовго перед публікацією. Він міститься в *рукописі Е* [9:39–40 зв.] і не має жодних авторських правок – його лише перекреслено. Цілком очевидно, що Куліш спершу працював з українським текстом, а потім, дійшовши висновку, що аналізований уривок взагалі не потрібний, згодом закреслив і в російському тексті, коли приступив до його викінчення. У редакції твору 1857 року, яка з'явилася в друці, автор залишив лише декілька рядків про княгиню, проте в дещо повнішій, більш деталізованій версії, ніж в українському тексті:

Женщин смущала несчастная княгиня, жена Гвинтовки. Ее знатное происхождение, ее польская природа и католическая вера, насильно обращенная в греко-русскую, все это делало искренность между ними невозможной, хотя,

с другой стороны, наши козачки, Череваниха и Леся, не могли не чувствовать сострадания к ее жалкой доле и желали бы сколько-нибудь облегчить ее грусть. Она не доверяла их доброй расположенности к себе, с горечью и худо скрытою гордостью принимала знаки их сострадания и постоянно искала случая от них удалиться [ЧРрос, 178; П, 274–275].

При зіставленні закреслених українського та російського текстів бачимо місцями майже повну їхню відповідність, але водночас й істотну відмінність, зокрема у деталях. Наприклад, у російському тексті вказано вік дівчинки, доньки княгині, – дванадцять років. Фраза в російському тексті наголошує на подвійності почуттів матері щодо доньки, які зумовлювалися „насильственным браком”, – „Она любила свое дитя, как всякая мать, и вместе с тем ненавидела” [рук. Е, 9:39 зв.]. Сильніше в російському тексті прописано тяжкі обставини життя княгині з чоловіком: „не раз, доведенная до последнего отчаяния жестоким обхождением мужа, она хотела умертвить себя, но привязанность к жизни и страх смерти так сильно действовали на ее нежную природу, что она невольно покорялась горькой своей судьбе и угрожала грубому и безжалостному деспоту” [рук. Е, 9:40]. Стилiстичні фігури та порівняння, які автор вжив у різномовних текстах, теж місцями відрізняються, причому художня виразність українського тут значно перевищує російський відповідник. Так, в українському романі йдеться: „княгиня мовчки слонялась із кутка у куток, боязькá, як та болотня пташка, що хоч приборкана й привикла до людей, та все таки полохаецця”, у російському: „она, молчаливая и робкая, бродила из угла в угол, как ручной зверек, не потерявший еще своей дикости” [рук. Е, 9:39].

У російському тексті водночас немає відповідника до українського тексту: „Знала це все добре Череваниха [...] а тепер ось проста козачка ради милости хоче її як безрідну сироту приздрити”. І навпаки, в російському міститься такий текст, який доповнює змістовні характеристики персонажів і який, проте, не трансформовано в український:

Такой разлад в семействе хозяина уменьшал удовольствие и гостей. Сам Череван, которого счастливой натуре весь свет представлялся широким столом, усаженным вокруг веселыми собеседниками, сам Череван здесь гораздо реже говорил свое добродушное *бгатцы*. Со всякою другою украинскою хозяйкою он давно бы уже подружился, как отличный истребитель всего предлагаемого, но княгиня, при всем своем смиренном и покорном

виде, была для него неприступною женщиною. Иногда, правда, он пробовал завести с нею свой простодушный и веселый разговор, но ее робость или другое чувство, востававшее в ее душе при его приближении, приводили ее в такое неестественное состояние, что Череван, смущенный сам, не находил слов для разговора и когда она поворачивалась к нему спиною, он, глядя на Василя Невольника, пожимал только плечами. А Василь Невольник, несмотря на свой козацкий дух, не мог, при виде этой женщины, не вспоминать о своей минувшей неволе [рук. Е, 9:39–40 зв.].

Проаналізувавши закреслені уривки, які не ввійшли до основних текстів української та російської версій роману, можна дійти певних висновків. У первісній редакції, як відомо, автор прагне деталізувати описи й характеристики, зокрема, щоб досягнути ефекту максимальної достовірності зображення. У ній більшою мірою, ніж в остаточному тексті, він використовує рацію, логіку, причинно-наслідкові зв'язки, прагне до лінійності викладу, щоб вчинки були вмотивовані, пояснені, кожна наступна подія впливала з попередньої. Він старанно обмірковує художню тканину твору і співвідносить її зі законами естетики, балансує у світі поляризованих контрастів, проте стежить за їх співмірністю та впорядкованістю. Він навчається – дослуховується до порад Костомарова або Міхала Грабовського (якщо мовити про 1840-ві роки)⁸, і навпаки – його раціональне сприйняття „бунтує”, коли він стикається, наприклад, зі стихіями Шевченкових *Гайдамаків* (і тут уже він повчає автора, як слід писати „правильно”⁹) або Гоголевого *Тараса Бульби* (Кулішева перцепція цієї повісті Гоголя та його українських оповідань у другій половині 1850-х років має свої витоки у 1840-х).

Як свого часу спостеріг Петров, письменник „стверджує „не” – як підвалину стилю” свого роману, який „збудовано за методою спростувань: однією сценою автор спростовує іншу, даним твердженням він заперечує

⁸ У листі до Сергея Аксакова від 1 листопада 1855 р. Куліш згадав про вирішальний вплив Грабовського, який свого часу спонукав письменника переробити роман: „Надобно Вам знать, что половина „Черной рады” была написана мною в Киеве до переезда моего в Петербург осенью 1845 года. Я посылал ее Грабовскому в рукописи и получил от него весьма неодобрительное письмо. Вследствие этого письма, я преобразовал свои понятия об историческом романе, а самый роман почти вновь перестроил” [П. Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, Київ 2009, т. II: 1850–1856, упоряд., комент. О. Федорук, с. 298].

⁹ Див. Кулішів лист до Шевченка від 25 липня 1846 р. (П. Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, op.cit., т. I, с. 94–98).

раніш висловлене, цього героя протиставляє іншому”¹⁰. Протиставлення в романі справді відіграють вагому, якщо не рушійну силу в зображенні художнього конфлікту. Водночас „спростування” – це також спосіб тримати читача в постійній напрузі, коли автор, з одного боку, веде його до фінальної розв’язки, що вилася в „чорну раду” з її драматичним фіналом, а водночас раз у раз подає сигнали про відворотність цієї події, і навіть можливе вдале для головних героїв її завершення. Горизонт сподівання Куліш зумисне затуманює, робить невиразним: письменник то відкриває перед читачем перспективу, то знову прикриває завісу.

Яким чином усі ці міркування стосуються закреслених уривків? Неважко зауважити, що функція „історії” княгині в первісному тексті роману та сама, що й, наприклад, локусу Софії, який автор усунув у фінальному тексті¹¹. З Подолу герої рухаються на Печерськ, і автор не може не зробити для них зупинку в Софії – цього потребувала логіка викладу. Описуючи родину Гвинтовки та приділяючи увагу княгині, образ якої для автора є вдалою художньою знахідкою, Куліш, знову-таки, не може не змалювати докладніше цю трагічну постать, наділивши її додатковими біографічними рисами. Навіть такий нюанс у російському тексті, як вік дівчинки (12 років), свідчить про намагання автора раціоналізувати первісний задум – і в російському тексті більшою мірою, ніж в українському (а тому можна вважати, що російський текст цього розділу – його початок – був першоосновою для створення українського). Подавши вік доньки, автор хотів сказати, що народилася вона через рік після Зборівської битви, під час якої княгиню захопили в полон, – узято її насильно, і перед тим, як стати Гвинтовці дружиною, вона, по суті, була його бранка-наложниця.

„Історія” княгині на початку розділу, оті декілька сторінок, які присвятив автор цьому персонажу на етапі, коли вже мало йтися про „чорну раду” і коли княгиня для читача далі перестала існувати, надто дисонувала центральній для роману події. За словами автора (котрі він промовив з іншого приводу), ця історія „не двигала вперед действия”, а саму „чорну

¹⁰ В. Петров, *Пантелिमон Куліш в п'ятдесяти роки...*, *op.cit.*, с. 445.

¹¹ Докладніше про це пишу в статті *Редакції роману Куліша „Чорна рада” (у Києві – на Подолі та у Святий Софії)*, що готується до друку в науковому збірнику „Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія”, том XI.

раду” віддаляла¹². Куліш настільки розчарувався в цьому сюжеті, що зліквідував його не тільки в українському, а й у російському тексті, де, наприклад, зберіг сцену в пекарні попри те, що вилучив її з української версії роману¹³. Рішення спростити текст було рішучим і безкомпромісним: автор не зважив навіть на гонорарні мотиви, адже більший обсяг російського тексту приніс би додатковий матеріальний зиск. Остання обставина свідчить і про те, що Куліш хоча й набагато вище цінував українську версію роману, ніж російську, усе-таки й останньою не маловажив, а дбав про її художньо-естетичну виразність.

Певна річ, не тільки княгиня та її донька, а й Череваниха та Леся були фігурантами в закресленому тексті, функція якого полягала також у тому, щоб показати незгоду серед жіночої частини будинку, і ця незгода мала доповнювала розбрат, який існував поміж чоловіків („А в чоловіків вийшло своє безладде”). У подальших подіях, як відомо, брали участь лише чоловіки, і автор вирішив тут зрезигнувати жіночими образами як нефункціональними. Назагал (якщо взяти до уваги також усунену сцену в пекарні в українській версії та сильно скорочену в російській) бачимо тенденцію, що простежується від ранньої редакції до остаточного тексту, а саме – маргіналізувати жіночий світ із його почуттями, сфокусованими на особисте щастя (через те саме „підчищено” й образ Петра), у порівнянні з багатоплановим чоловічим світом, яким характеризується роман.

¹² У листі до Константина Аксакова від 22 березня 1856 р. Куліш так мотивував значні текстуальні скорочення, які зробив у розділі 5: „весь промежуток от прощальников [тобто від зображення провідів запорожцями братчика, який мав постригтися у ченці] до сцени в лесу [йдеться про поїздку Лесі та Череванихи на ридвані, який супроводжували запорожці Тур й Чорногор, до Печерського монастиря] не двигал вперед действия, а то и отдалял первые слухи о Черной раде от подтверждения их в Печерском монастыре” (П. Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, op.cit., т. II, с. 348).

¹³ У ранніх редакціях роману сцена в пекарні, де Петро зустрічається з Лесею і закохується в неї, забирала цілий розділ, який автор повністю зліквідував в українській версії роману, а в російській сильно скоротив, долучивши до розділу 3 (сцена у світлиці та виїзд прочан з Череваневого хутора до Києва). Докладніше про це пишу в статті *Редакції роману Куліша „Чорна рада”*. Сцена в пекарні, яка готується до друку в журналі „Слово і час”. Також див.: О. Федорук, *Структура роману Куліша „Чорна рада”: Історія тексту*, op.cit., с. 175, 191.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Дорошкевич, О.К. 1986. “Чорна рада П. Куліша”. В Реалізм і народність української літератури XIX ст., упоряд. П.І. Орлик, О.О. Білявська і В.О. Дорошкевич, 51–62. Київ: Наукова думка. Вперше опубліковано в Українська література 1945, 1–2: 140–148.
- Івашків, Василь. 2009. “Проблематика історичного роману Чорна рада. Хроніка 1663 року (редакції 1840-х років)”. В Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша, 165–226. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Кирилук, Євген. 1931. “Перший український роман Чорна рада”. [В] Куліш, Пантелеймон. Твори: [У 20 т.]. Том 3. Чорна рада: Хорніка 1663 року, 186–244, Харків–Київ: Література і мистецтво.
- [Кулеш, П.] 1845. “Пять глав из нового романа П. Кулеша Черная рада”. 37 Современник 3:332–376; 38 *ibid.* 4:5–37; 5:135–196.
- Кулеш, П. 1846. “Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа Черная рада)”. 3 Москвитянин 5:3–32.
- Куліш, П. Черная рада: Хроника 1663 года (Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 139, карт. 7, од. зб. 8; 9).
- Куліш, П. А. 1857. Черная рада: Хроника 1663 года. Москва: Тип. Александра Семена.
- Куліш, П. А. 1860. Повести. Том 4. Черная рада: Хроника 1663 года. С.-Петербург: Тип. П. А. Куліша.
- [Куліш, П.] Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 28533; далі – ІР НБУВ).
- Куліш, П. 1857. Чорна рада: Хроніка 1663 року. С.-Петербург: Тип. Александра Якобсона.
- Куліш, Пантелеймон. 2005. Повне зібрання творів. Листи. Том 1 1841–1850, упоряд., комент. О. Федорук. Київ: Критика.
- Куліш, Пантелеймон. 2009. Повне зібрання творів. Листи. Том 2 1850–1856, упоряд., комент. О. Федорук. Київ: Критика.
- Петров, Віктор. 1929. “Чорна рада”. Пантелимон Куліш в п’ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. Том 1, 381–448. Збірник Історично-філологічного відділу [ВУАН]. № 88. Київ.
- Федорук, Олесь. 2016. “Структура роману Куліша Чорна рада: Історія тексту”. Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія 10:168–200.
- Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 28534).
- Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 18, од. зб. 31; у покликаннях зазначаю аркуші, запагіновані внизу сторінки).

Чорна рада. Зложив Куліш, року Божого 1846 (Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ад $\frac{225-32/1}{1933}$; далі - ЧІМ).

Чорная рада, або Історія нещасливого 1663 року. Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш (ЧІМ, інв. № Ад $\frac{225-32/2}{1933}$).